

شورای سیاست‌گذاری حوزه‌های علمیه خاوران
مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران
معاونت پژوهش
استان همدان شهر همدان مدرسه علمیه تخصصی فدک

عنوان:

شاخصه‌های انسان متعالی از منظر قرآن کریم بر اساس اندیشه‌های
قرآنی علامه طباطبائی رحمته الله علیه و آیت‌الله جوادی آملی

استاد راهنما

حجت‌الاسلام والمسلمین جمال سروش

نگارنده

راضیه آقاخانی نوید

سال تدوین ۱۴۰۴

الله أكبر

تحمیدیه

حمد و سپاس بی‌کران به درگاه خداوند سبحان و درود و صلوات بی‌پایان بر سرآمد
تمامی پیامبران محمد بن عبدالله (صلوات‌الله‌علیه) و بر اهل‌بیت اطهر او، حافظان حریم قرآن و
هدایت‌گران حقیقی انسان (صلوات‌الله‌علیهم اجمعین)

تقدیم به

حضرات معصومین علیهم السلام که کلهم نور واحدند.

و همچنین تقدیم به حضرت رقیه و عمه‌ی گرامی‌شان حضرت زینب علیها السلام

و تقدیم به مردان غیرتمندی که مدافع حریشان هستند.

تقدیر و تشکر

«من لم یشکر المنعم من المخلوقین لم یشکر الله عزّوجلّ»

در راستای به ثمر رسیدن این پایان‌نامه تقدیر و تشکر می‌کنم از خانواده دلسوزم که در این مسیر همواره پشتیبان و یاورم بوده‌اند.

از راهنمایی‌های استاد گران‌قدر، حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای سروش کمال تشکر را دارم.

چکیده

این پژوهش با هدف شناسایی و تبیین شاخص‌های «انسان متعالی» از منظر قرآن کریم، با تکیه بر تفاسیر و اندیشه‌های دو متفکر برجسته قرآنی — علامه طباطبایی رحمته الله علیه و آیت‌الله جوادی آملی — انجام شده است. انسان متعالی در این پژوهش به عنوان الگویی الهام گرفته از آیات قرآنی و تبیین‌های عرفانی-عقلانی آنان، در محورهای همچون توحید پذیری، عدالت‌جویی، اخلاق‌مداری، عقلانیت، رشد معنوی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و پیوند جامعه‌محوری در نظر گرفته شده است. روش تحقیق به صورت کیفی و تحلیلی-تفسیری است و داده‌ها عمدتاً از منابع اولیه تفاسیر «المیزان» و «تسنیم» و سایر آثار فکری این دو اندیشمند استخراج و مورد تحلیل مضمون‌محور قرار گرفته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که انسان متعالی در چشم‌انداز قرآنی طباطبایی و جوادی آملی، موجودی است که در عین پابندی به عقل و وحی، در مسیر تکامل وجودی خود سیر می‌کند و از طریق تقوای عملی، پاکی باطن و تعامل اخلاقی با دیگران، به کمال نزدیک می‌شود. این پژوهش با تأکید بر وحدت منظر قرآنی در تبیین انسان، در عین تفاوت‌های روش‌شناختی و تأکیدی میان دو متفکر، نشان می‌دهد که هر دو آنان انسان متعالی را نتیجه هماهنگی عمیق میان وحی الهی و عقل سلیم می‌دانند. این چکیده‌نگاری می‌تواند زمینه‌ساز بازتعریف هویت انسان مسلمان در عصر حاضر و همچنین طراحی الگوهای تربیتی و اجتماعی مبتنی بر قرآن باشد.

واژگان کلیدی: انسان متعالی، قرآن کریم، علامه طباطبایی رحمته الله علیه، آیت‌الله جوادی آملی، المیزان، تفسیر تسنیم، توحید، عدالت، اخلاق قرآنی.

فهرست مطالب

عنوان صفحه

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات و مفهوم‌شناسی	
گفتار اول: کلیات تحقیق	۴
الف) تبیین موضوع	۴
ب) اهمیت و ضرورت تحقیق	۵
ج) پیشینه تحقیق	۵
د) سؤالات تحقیق	۶
ه) فرضیه پژوهش	۷
ح) روش تحقیق	۷
ط) سازمان‌دهی تحقیق	۷
ی) محدودیت‌ها، مشکلات و موانع تحقیق	۸
گفتار دوم: مفهوم‌شناسی	۹
الف- شاخص (شاخصه)	۹
ب- انسان	۱۰
ج- تعالی	۱۲
د- قرآن کریم	۱۳

۱۶.....	ه- تفسیر
۲۰.....	گفتار سوم: پیش نیازهای تحقیق
۲۰.....	الف- آشنایی با شخصیت و جایگاه علمی علامه طباطبائی رحمته
۲۲.....	ب- زندگینامه آیت الله جوادی آملی
۲۵.....	ج- معرفی اجمالی تفسیر تسنیم

فصل دوم: شاخصه‌های انسان متعالی در بُعد اعتقادی

۲۸.....	گفتار اول: ایمان به خدا و توجه به توحید
۳۴.....	گفتار دوم: اعتقاد به قیامت (معاد باوری) و یاد آن در زندگی
۴۰.....	گفتار سوم: ایمان به انبیای الهی علیهم السلام و تعالیم ایشان
۴۶.....	گفتار چهارم: اعتقاد به ولایت اهل بیت علیهم السلام
۵۳.....	گفتار پنجم: باور به امدادهای غیبی و اعتقاد به نصرت الهی

فصل سوم: شاخصه‌های انسان متعالی در بُعد اخلاقی

۶۳.....	گفتار اول: تواضع و فروتنی
۷۱.....	گفتار دوم: صبر در برابر بلایا
۷۷.....	گفتار سوم: اعراض از امور بیهوده و بی‌ارزش (لغو)
۸۵.....	گفتار چهارم: عفو و بخشش
۹۲.....	گفتار پنجم: وفای به عهد و ادای امانت

فصل چهارم: شاخصه‌های انسان متعالی در بُعد رفتاری

۱۰۱.....	گفتار اول: جهاد در راه خدا
۱۱۵.....	گفتار دوم: اهتمام به عبادت پروردگار
۱۲۰.....	گفتار سوم: اقامه نماز و پرداخت زکات
۱۲۴.....	گفتار چهارم: امر به معروف و نهی از منکر

گفتار پنجم: اتفاق	۱۳۳
نتیجه گیری	۱۳۹
منابع و مأخذ	۱۴۱

۶۹ مدیریت حوزه های علمیه خواهران

مقدمه

در میان سؤالات بنیادینی که همواره ذهن اندیشمندان، فیلسوفان، مفسران و عارفان را به خود مشغول کرده است، پرسش از «جایگاه انسان» و «الگوی کمال یافته بشری» جایگاه ویژه‌ای دارد. قرآن کریم، به عنوان کتاب هدایت الهی، نه تنها به پاسخ گویی به این پرسش تنزل نکرده، بلکه با ارائه تصویری جامع و همه جانبه از انسان از آفرینش تا بازگشت، از فطرت تا تکلیف، از سقوط تا عروج چارچوبی روشن برای شناخت «انسان متعالی» ارائه می دهد. این انسان، نه صرفاً موجودی عقلانی یا عبادی، بلکه موجودی است که در جهان بینی قرآنی، همزمان دارای عقل، وحی، اخلاق، عدالت، رحمت و مسئولیت اجتماعی است.

در تاریخ تفکر اسلامی، تفاسیر و اندیشه های قرآنی همواره به عنوان منبعی غنی برای بازآفرینی این تصویر الهی از انسان مورد توجه بوده اند. در میان متفکران معاصر، علامه سید محمدحسین طباطبایی و آیت الله عبدالکریم جوادی آملی دو چهره برجسته اند که با رویکردهایی عمیقاً ریشه دار در عقل و وحی، به بازخوانی قرآن در باب انسان پرداخته اند. **علامه طباطبایی** در تفسیر جامع و تحلیلی خود، «المیزان»، با تکیه بر روش «تفسیر قرآن با قرآن» و همراهی عقل و فلسفه، تصویری چندبُعدی از انسان ارائه می دهد که در آن عناصر عرفانی، اخلاقی، اجتماعی و کلامی همگی در تعادل و هماهنگی قرار دارند. از سوی دیگر، آیت الله جوادی آملی در «تفسیر تسنیم» و سایر آثار خود، با تأکید بر جنبه های عرفانی عملی و هستی شناختی قرآن، انسان را موجودی می داند که در مسیر «تکامل وجودی» و «توحید عملی» سیر می کند و کمال او در وحدت یافتن با اراده الهی و تحقق عدالت درونی و بیرونی خلاصه می شود.

پژوهش حاضر با این پیش فرض که قرآن کریم منبع اصلی و اصیل ترین چارچوب برای شناخت انسان متعالی است، در پی آن است که شاخص های این انسان را با استناد به دو چشم

آتشی است که حسنات را می‌سوزاند. انسان بخیل، اسیر ثروت شده و آزادی خود را از دست می‌دهد. انفاق، تنها راه شکستن این قید و رهایی از اسارت مادی است.^۱

۲. حب دنیا: ایشان حب دنیا را مادر تمام گناهان می‌دانند. کسی که عاشق جمع‌آوری ثروت است، نمی‌تواند به راحتی بخشنده باشد. آیت‌الله جوادی آملی معتقدند که انفاق، تمرینی برای کم‌رنگ کردن حب دنیا در دل است. هر بار انسان چیزی را برای خدا می‌دهد، در واقع عشق به دنیا را در خود کاهش و عشق به آخرت را افزایش می‌دهد.^۲

بنابراین، انسان متعالی کسی است که بر این دو صفت غلبه کرده است. ایشان انفاق را یک جهاد درونی می‌دانند؛ جهاد با هوای نفس که همواره می‌خواهد مال را برای خود نگه دارد. آیت‌الله جوادی آملی ارتباطی دوطرفه میان انفاق و تزکیه نفس برقرار می‌کنند. از نظر ایشان، انفاق هم «مقدمه تزکیه» است و هم «نتیجه تزکیه».

ایشان با استناد به روایات، اشاره می‌کنند که انفاق، مانع از هلاکت می‌شود و برکت را به زندگی باز می‌گرداند. این برکت، تنها مادی نیست، بلکه معنوی است و شامل گشایش در گره‌های زندگی و آرامش قلب می‌شود.^۳

آیت‌الله جوادی آملی نگاهی فرد-محور و جامعه-محور ترکیبی دارد. ایشان معتقدند که انسان متعالی تنها نمی‌تواند در جزیره‌ای جداگانه کمال یابد، بلکه محیط اجتماعی نیز در کمال او تأثیر دارد. انفاق، یکی از ارکان اصلی عدالت اجتماعی است.

ایشان در تفسیر سوره حشر، به بررسی آیه (لِّلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...) می‌پردازد و می‌فرماید: انفاق، نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی را اصلاح می‌کند. این کار

^۱ عبدالله، جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۸، ص ۱۴۵

^۲ همان، ص ۱۴۸

^۳ عبدالله، جوادی آملی، رساله‌ای در اخلاق اسلامی، ص ۱۲۰

باعث می‌شود که تمرکز ثروت در دست گروهی خاص از بین برود و همه اعضای جامعه در رفاه مشارکت کنند^۱

ایشان معتقدند که انفاق، پیوند برادرانه میان مؤمنان را تقویت می‌کند. وقتی ثروتمند برای فقیر انفاق می‌کند، دیوارهای کلاسی بی‌اعتمادی فرو می‌ریزد و جامعه به یک خانواده واحد تبدیل می‌شود. این امر، زمینه‌ساز ظهور حکومت عدل الهی و جامعه توحیدی است^۲

همچنین ایشان تأکید دارند که انفاق باید با «اخلاص» و «بدون منت» باشد. انفاقی که همراه با منت و آزار باشد، ارزشی ندارد و حتی عمل را باطل می‌کند. انسان متعالی، انفاق را برای خدا انجام می‌دهد و نیاز فقیر را احترام می‌گذارد^۳

مرور آثار و اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی نشان می‌دهد که «انفاق»، شاخصه‌ای روشن برای شناسایی انسان متعالی است. انفاق در نگاه ایشان، یک انتقال مالی ساده نیست، بلکه یک جهش معنوی و تمرینی برای شکستن قید و بندهای نفسانی است. انسان متعالی با انفاق، توحید را در میدان عمل تجلی می‌دهد، از بیماری‌های بخل و حب دنیا رها می‌شود و به تزکیه نفس می‌رسد. از سوی دیگر، انفاق ضامن سلامت جامعه، برقراری عدالت اجتماعی و تحقق برادری اسلامی است؛ بنابراین، می‌توان گفت که بدون انفاق، ایمان کامل محقق می‌شود و نه جامعه آرمانی شکل می‌گیرد.

^۱ عبدالله، جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۱۱، ص ۳۳۰

^۲ عبدالله، جوادی آملی، هدایت و هدایت‌شوندگان، ص ۹۵

^۳ عبدالله، جوادی آملی، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۱۸۵

نتیجه گیری

این پژوهش با هدف شناسایی و تبیین شاخص‌های «انسان متعالی» از منظر قرآن کریم، با استناد به دو منبع غنی از تفکر قرآنی معاصر و آیت‌الله جوادی آملی انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هر دو اندیشمند، با وجود تفاوت‌های روش‌شناختی و تأکیدی، در چارچوبی واحد قرآن‌محور، انسان متعالی را موجودی می‌دانند که در عین پابندی به وحی الهی، از ظرفیت‌های عقل، فطرت، اخلاق و رابطه عبودیت به گونه‌ای هماهنگ بهره می‌برد تا در مسیر تکامل وجودی سیر کند.

در تفکر علامه طباطبائی رحمته الله علیه، انسان متعالی به عنوان موجودی که در تعادل میان عقل و وحی قرار دارد، مظهر توحید عملی، عدالت اجتماعی، مسئولیت‌پذیری الهی و دین‌محوری فعال است. وی با رویکردی فلسفی-تفسیری، بر تقابل ذاتی انسان با ظلم، تمسک به حقیقت و نقش جامعه در تحقق کمال تأکید می‌کند. در مقابل، آیت‌الله جوادی آملی با نگاهی عرفانی-وجودی، انسان متعالی را سیرکننده‌ای در «درجات توحید» می‌داند که کمال او در پاکی باطن، وحدت در عمل، محبت الهی و تحقق عدالت در همه ابعاد زندگی خلاصه می‌شود. برای وی، تأسی از اخلاق نبوت و اهل بیت علیهم السلام و همراهی با قرآن، تنها راه سلوک به سوی این کمال است.

با وجود این تفاوت‌ها، هم‌خوانی‌های عمیقی میان دو متفکر دیده می‌شود: هر دو، قرآن را منبع اصلی و حاکم بر همه ابعاد شناخت انسان می‌دانند. هر دو، عقل و وحی را نه در تقابل، بلکه در تکامل متقابل و هم‌افزایی می‌پندارند. هر دو، توحید را نه صرفاً باور عقیدتی، بلکه الگویی عملی و وجودی برای زندگی انسان متعالی می‌شمارند؛ و در نهایت، هر دو بر عدالت، اخلاق، مسئولیت‌پذیری و رابطه عمیق با خداوند به عنوان ستون‌های اصلی انسانیت کامل تأکید دارند.

این شاخص‌ها نشان می‌دهند که انسان متعالی در دیدگاه قرآنی، نه موجودی گوشه‌نشین و انزواطلب، بلکه فردی فعال، مسئولیت‌پذیر، اخلاق‌مدار و جامعه‌ساز است که در قلب جهان سیر و سلوک می‌کند، نه برای فرار از آن، بلکه برای «اعمار زمین» و تحقق «خلافت الهی»؛ بنابراین، الگوی انسان متعالی از دیدگاه قرآن، همان «خليفة خدا» است که با آگاهی، ایمان، عدالت و اخلاق، جهان را به سمت کمال سوق می‌دهد.

در پایان، می‌توان گفت که بازخوانی اندیشه‌های طباطبایی و جوادی‌آملی درباره انسان، نه تنها به بازیابی هویت اصیل انسان مسلمان کمک می‌کند، بلکه می‌تواند چارچوبی نظری برای پاسخ به بحران‌های معاصر—از بحران هویت و معنا تا بحران‌های اخلاقی و اجتماعی—فراهم آورد. این پژوهش، گامی در جهت بازگشت به منابع درونی اسلام برای شکل‌دهی دوباره به انسانیت در عصری است که انسان گاهی فراموش می‌کند که سرچشمه کمالش در خودِ فطرت و کلام الهی نهفته است.

منابع و مأخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. ابراهیم، مصطفی، المعجم الوسیط، تهران: الحورا، ۱۳۸۰
۲. ابن شهر آشوب، المناقب، قم: علامه، ۱۳۷۹
۳. ابن فارس، زکریا ابوالحسین، معجم مقائیس اللغة، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۴
۴. انصاری، ابن منظور، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ق
۵. بحرانی، حسین، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: بعثت، ۱۳۷۴
۶. بستانی، فؤاد، فرهنگ ابجدی، چاپ دوم، تهران: اسلامی، ۱۳۷۵
۷. تهانوی، محمد علی، موسوعه کشف اصطلاح الفنون والعلوم، بیروت: لبنان، ۱۹۹۶ م
۸. جرجانی، علی بن محمد، التعریفات، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۰
۹. جعفری، یعقوب، سیری در علوم قرآن، تهران: اسوه، ۱۳۷۵
۱۰. جمیل طیب، المعجم الفلسفی، بیروت، الشرکه العالمیه للکتاب، بی تا تحقیق حسن غفارپور مراغی، تهران، شمس تبریزی، ۱۳۸۳ ش
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، توحید عبودی قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۸
۱۲. _____، کتاب شناسی اخلاق قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۲
۱۳. _____، ولایت در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۹
۱۴. _____، ادب خیال و عقل و عشق، قم: اسراء، ۱۳۸۹
۱۵. _____، ادب قنای مقربان، قم: اسراء، ۱۳۸۸
۱۶. _____، اسرار الملکوت قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۳

۱۷. _____، اسرار نماز، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته،

۱۳۸۰

۱۸. _____، انسان در قرآن، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۷۸

۱۹. _____، انسان در قرآن، قم: مؤسسه انتشارات اسراء، ۱۳۹۵

۲۰. _____، انسان کامل از دیدگاه قرآن، تهران: موسسه مکتباتی-اسلام‌شناسی،

۱۳۶۲

۲۱. _____، بنیان مرصوص امام خمینی رحمته، چاپ هشتم، قم: اسراء، ۱۳۸۴

۲۲. _____، تفسیر انسان به انسان، تحقیق محمدحسین الهی زاده، هشتم، قم،

انتشارات اسراء، ۱۳۸۶ ش

۲۳. _____، تفسیر تسنیم، چاپ هشتم، قم: اسراء، ۱۳۸۸

۲۴. _____، تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم: مؤسسه انتشارات اسراء، ۱۳۸۵

۲۵. _____، تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه، ۱۳۸۱

۲۶. _____، توحید در قرآن، قم: اسراء، ۱۳۸۳

۲۷. _____، توحید در قرآن، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

رحمته، ۱۳۸۹

۲۸. _____، حق و باطل در قرآن، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی رحمته، ۱۳۸۴

۲۹. _____، حکمت و حکمت‌ورزی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۰

۳۰. _____، حیات حقیقی انسان در قرآن، چاپ دوم، قم: اسراء، ۱۳۸۴

۳۱. _____، رَحِیقْ مَخْتُوم، مؤسسه اسراء، چاپ سوم، ۱۳۸۷

۳۲. _____، رساله‌ای در اخلاق اسلامی، قم: اسراء، ۱۳۸۵

۳۳. _____، رسائل توحید، قم، انتشارات اسراء، ۱۳۸۲
۳۴. _____، زمان در قرآن، قم: مؤسسه انتشارات اسراء، ۱۳۹۰
۳۵. _____، زن در آینه جمال و جلال، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۳
۳۶. _____، زندگی جاودانه، قم: مؤسسه انتشارات اسراء، ۱۳۸۶
۳۷. _____، مفاتیح الحیات، قم: نشر اسراء، ۱۳۹۲
۳۸. _____، مهر استاد، ویرایش سعید بند علی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱
۳۹. _____، هدایت و هدایت‌شوندگان، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته، ۱۳۸۷
۴۰. _____، ولایت در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۹
۴۱. _____، اخلاق در قرآن، قم: دارالاعلام لمدرسه اهل البيت علیهم السلام، ۱۳۸۰
۴۲. جوهری، اسماعیل، الصحاح، تهران: امیری، ۱۳۶۹
۴۳. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۳
۴۴. حرعاملی، محمد بن حسن، اثبات الهداء، بیروت: الأعلمی، ۱۴۲۵ ق
۴۵. حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، بیروت: المدینه - صنعاء، ۱۴۰۷ ق
۴۶. حوزة علمیه قم، مرزبان وحی و خرد، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱
۴۷. حویزی، ابن جمعه، تفسیر نورالثقلین، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق
۴۸. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ متوسط دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۸۵
۴۹. ذهبی، محمد حسین، التفسیر والمفسرون، بیروت: احیاء التراث، بی تا
۵۰. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ ق

۵۱. شرتونی، سعید، اقرب الموارد، تهران: اسوه، ۱۳۸۶
۵۲. شمس، سعید، پرسمان قرآنی نماز، قم: سبط اکبر، ۱۳۸۵
۵۳. شمس، مرادعلی، سیری در سیره علمی و عملی علامه طباطبایی رحمته الله علیه، چاپ دوم، قم: اسوه، ۱۳۸۷
۵۴. صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، قم: رضی، ۱۳۷۲
۵۵. طاهری، حبیب الله، درس هایی از علوم قرآن، قم: اسوه، ۱۳۷۷
۵۶. طباطبایی، محمدحسین، اسلام و انسان مادی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۴
۵۷. _____، اصول فلسفه و روش رئالیسم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۵
۵۸. _____، سلسله های درس های اخلاق، قم: انتشارات دارالعلوم، ۱۳۸۰
۵۹. _____، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: الاعلمی، ۱۳۹۰ ق
۶۰. _____، بررسی های اسلامی، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸
۶۱. طبری، ابن جریر، جامع البیان، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق
۶۲. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵
۶۳. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، تهران: اسلامیة، ۱۳۶۵
۶۴. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، تهران: علمیه، ۱۳۸۰
۶۵. غفرانی، محمد، فرهنگ اصطلاحات روز، بیروت: ناشرون، ۱۳۷۴
۶۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، چاپ دوم، قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق
۶۷. فیض کاشانی محسن، تفسیر صافی، چاپ دوم، تهران: صدر، ۱۳۷۳
۶۸. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، چاپ دوم، قم: دارالهجره، ۱۴۱۴ ق
۶۹. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: درسهایی از قرآن، ۱۳۸۸

۷۰. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱
۷۱. قمی شیخ صدوق، ابن بابویه، الخصال، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲
۷۲. قمی شیخ صدوق، ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، چاپ سوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق
۷۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۰۳ ق
۷۴. محمدی ری شهری، محمد، دانش نامه امام مهدی علیه السلام، قم: دارالحديث، ۱۳۹۳
۷۵. _____، دانشنامه امام حسین علیه السلام، چاپ دوم، قم: دارالحديث، ۱۳۸۸
۷۶. _____، دانشنامه امیرالمؤمنین علیه السلام، چاپ چهارم دارالحديث، قم، ۱۳۹۲
۷۷. _____، شناخت نامه قرآن، قم: دارالحديث، ۱۳۹۱
۷۸. _____، فرهنگ نامه تهجد، قم: دارالحديث، ۱۳۹۴
۷۹. مدبر اسلامی علی دو فصلنامه تخصصی علوم قرآن و تفسیر معارج، ۱۳۹۶
۸۰. مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالهدایه، ۱۳۸۵ ق
۸۱. مصباح یزدی، محمدتقی، بزرگترین فریضه، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، انتشارات، ۱۳۸۹
۸۲. _____، پند جاوید، چاپ پنجم، قم: مؤسسه امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۸۷
۸۳. _____، پندهای امام صادق علیه السلام برای رهجویان صادق، چاپ پنجم، قم: مؤسسه امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۹۲
۸۴. _____، سیمای سرافرازان، قم: مؤسسه امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۹۲
۸۵. _____، قرآن شناسی، چاپ ششم، قم: مؤسسه امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۹۴

۸۶. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، مرکز الکتاب للترجمه و النشر،

تهران، ۱۴۰۲ ق

۸۷. مطهری، مرتضی، امدادهای غیبی در زندگی بشر، چاپ بیست و چهارم، تهران: صدرا،

۱۳۹۰

۸۸. _____، مجموعه آثار، چاپ هشتم، تهران: صدرا، ۱۳۸۴

۸۹. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (علیه السلام)، ۱۳۷۷

۹۰. _____، آیات ولایت در قرآن، قم: نسل جوان، ۱۳۸۶

۹۱. _____، پیام امام، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۸۸

۹۲. _____، تفسیر نمونه، قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب، ۱۳۹۳

۹۳. منصور، عبدالقادر، موسوعه علوم القرآن، حلب: دارالقلم، ۱۴۲۲ ق

۹۴. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، تهران: خط سوم، ۱۳۷۸

۹۵. نگری، احمد، جامع العلوم، چاپ دوم، بیروت: الأعلمی، ۱۳۹۵ ق

۹۶. نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم، دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۷

۹۷. همدانی، محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۴